

A SÖR ÉS A BOR PIACI POZÍCIÓI VÁROSI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN A 16–17. SZÁZADBAN

A késő középkor és a kora újkor étkezési szokásait és az élelmiszerfogyasztást nagyban meghatározta az a tényező, hogy az ivóvíz – a kanalizáció hiánya miatt – gyakran veszélyforrást jelentett. Hozzájárult még ehhez a korabeli konyha fűszeres, és a tartósítás miatt erősen sózott ételeinek a fogyasztása is. A vizet Európa-szerte alacsony alkoholtartalmú italokkal próbálták kiváltani. A két legerjedtebb lehetőség a bor és a sör volt, amelyeknek termelése és a fogyasztói skálán elfoglalt pozícióik nagyban függtek az adott régió klimatikus viszonyaitól. Ami az európai szőlőkultúrának a teljes gazdasági rendszerhez való viszonyát illeti, beszélhetünk mediterrán és kontinentális szőlőművelési modellről. Az előbbi esetében a kedvező éghajlati viszonyoknak köszönhetően a szőlőtermesztés kevés kivételtől eltekintve minden területen integrálódott a teljes ökoszisztémába. Az Alpoktól északra fekvő országokban ez a mezőgazdasági művelési ág csak azokban a régiókban tudott jelentősebb, összefüggő művelési területet meghódítani, amelyekben a klimatikus és a szállítási viszonyok lehetőséget adtak monokulturális termelés kialakítására. A mediterrán térség klimatikus viszonyai nem kedveztek a sörfőzésnek. Az Alpoktól délre nagy mennyiségben állt rendelkezésre jó minőségű bor, a Bacchus itala dominálta fogyasztói struktúrából eredően ezek a régiók nem igényeltek sörbehozatalt. Minél északabbra távolodunk viszont az Alpoktól, azt tapasztaljuk, hogy a sör egyre jelentősebb konkurenciaként jelentkezett a borral szemben, és a szőlőtermesztés északi határán túl elsődlegesen fogyasztott italként fel is váltotta a bort. Az utóbbi területeken a széles körben elterjedt sörfőzésről és a sörfogyasztásról nagy mennyiségű forrás áll a kutatás rendelkezésére.

Azokban a régiókban azonban, ahol a mikroklimatikus viszonyok lehetővé tették monokulturális bortermelés kialakulását, a kora újkorból a sörről és annak fogyasztási szokásairól még viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre, így az ilyen jellegű adatok különösen értékesek a kutatás számára. Ebből a szempontból főként a Kárpát-medencét vagy az osztrák és a dél-német térséget vonhatjuk vizsgálat alá. A kontinentális szőlő- és borkultúra, illetve a sörfogyasztás összehasonlítása során olyan további különbségek is kimutathatók, amelyek már nemcsak a termelési rendszert jellemezték, hanem komoly hatással voltak az emberek életmódjára, mentalitására is.

A fogyasztási struktúra alapján elhatárolható nagyrégiók kapcsán érdemes kitérni arra, hogy kialakult Európában egy ún. átmeneti sáv, amelyben már nem termeltek nagy mennyiségben jó minőségű bort, de a régiókon átnyúló kereskedelmi hálózatnak köszönhetően még eljutottak oda a szomszédos bortermelő területek termékei, viszont a sör (továbbá a 17. század második felétől az égetett szesz) is jelentős alternatívaként jelentkezett. Ilyen régiókként említhetjük a 16.

század utolsó évtizedéig többek között a dél-német térséget, a cseh és morva területeket, valamint a dél-lengyel területeket. A szőlő- és borkultúrának a késő középkorban megindult dinamikus fejlődése a 16. század második felében érte el tetőpontját. A 16. század utolsó éveiben Európa-szerte általános lehülés következett be. Ez az éghajlati változás nagyban befolyásolta az említett térségekben is a bor- és a sörfogyasztás egymáshoz viszonyított arányát. A közép-európai bortermelésre az 1587-től több éven át tartó rossz termés és az emelkedő gabonaárak együttesen gyakoroltak negatív hatást, amely a 17. század első felétől a szőlőtermesztésre szánt területek fokozatos visszaszorulását eredményezte. Többek között ennek a folyamatnak az eredményeként alakult át Bajorország, Sváb- és Frankföld fogyasztási struktúrája, és a következő század végére ezekben a régiókban a sör lett az elsődlegesen fogyasztott ital.

Az észak-német területeken a 16–17. században a sör volt a legkedveltebb ital. Az egy főre eső átlagos napi fogyasztás kerekén egy liter volt. A dél-német területeken jóval kevesebbet fogyasztottak, mivel ezekben a térségekben a bor és a must részben pótolta a komló levét. Ebben a térségben a sör csak a 16. század végén, majd még inkább a 17. század második felében hódított meg szélesebb fogyasztói rétegeket és vált ezzel együtt tömegfogyasztási cikké.

A középső német területeken és a Hanza-városok térségében majdnem mindegyik jelentősebb település saját sörfajtát állított elő, némelyik a szomszédos régiókban is keresett árucikk volt. A közép-európai viszonyok későbbi tárgyalása szempontjából érdemes itt megjegyezni, hogy a Balti térség két jelentős városa, Danzig és Hamburg évi sörtermelése a 16. század első felében mintegy 200 000 hektolitert tett ki. A németajkú városok kézműipari termelésével foglalkozó Wilfried Reininghaus szerint már az 1550-es évek fordulópontot jelentettek a német sörtermelésben, mégpedig abból a szempontból, hogy a közepes- és a nagy sörtermelő központok által előállított sör mennyisége jól érzékelhető módon csökkent. A kisvárosokban és a falvakban – a nemesség által is támogatott – egyre nagyobb számban megjelenő sörfőzdék termékei visszaszorították a nagy és a közepes városokból behozott sört. Jelentős struktúraváltás ment tehát végbe a termelési szerkezeten belül. A városok környékén létrehozott sörfőzdék a 16–17. század fordulójától a dél-német térségben is megjelentek. A szerkezetváltás átalakította a vidék arculatát, mivel egyre nagyobb területeken kezdtek természeteni a sörfőzés alapanyagait. Mindezt természetesen a korábban említett klimatikus változások tették lehetővé. Az észak-német viszonyokhoz képest jelentős különbséget mutatott a dél-német térség, ugyanis ezekben a régiókban a sörfőzés ekkor még megmaradt a kisipari, céhes keretek között. A német városokban a sör árusítását is szigorú minőségi kritériumok szabályozták, amelyek betartását a városi tisztviselők ellenőrizték, a legtöbb esetben a vásárbíró, vagy magának a serfőző céhnek a tagjai.

Sörfőzés és sörfogyasztás a magyarországi városokban

A továbbiakban áttérek a Magyar Királyság sörtermelésére. Bár a magyarországi polgárság körében a 16. században a sörfogyasztásnak a borfogyasztással szemben még elenyésző súlya volt, a Kárpát-medencében is tudunk olyan sörfajtáról, amely már ebben a korszakban közkedvelt italnak számított. Így például a városa határain túlnyúló hírnévre tett szert a besztercebányai ser, amelyet március hónapról Märznek, azaz márciusinak neveztek. (E helyt Tóth Péternek tartozom köszönettel, amiért felhívta a figyelmemet az alábbi adatokra.) A régi századok ugyanis elsősorban ekkor főztek sört. A besztercebányaiaknak két fajta sörük volt. Az egyiket réginek nevezték, mert ezt a fajtát decemberben főzték és a tavaszi hónapokban itták. A másik volt az új sör. Ezt a fajtát az erjedés után frissen fogyasztották. A tehetősebb besztercebányai polgárok vagyona többek között bor- és sörkereskedelemből származott. Nem volt mindenki automatikusan jogosult sörfőzésre, aki rendelkezett polgárjoggal: szigorúan szabályozták azoknak a házaknak a számát, amelyek megkapták a sörfőzés jogát. Közülük mind-egyiknek hetente egy-egy főzést engedélyeztek: több alkalommal azért nem főzhettek, nehogy kárt szenvedjen a többi, ugyanebből a jövedelemből élő család. A közeli Selmechányáról már 1478-ból ismerünk olyan adatot, amely szerint az egyik polgár egy árpanevelő házat és serfőző műhelyt adományozott kegyes célből egy kápolna papjának. A források arról is tudósítanak, hogy a körmöci mulatságokon bort és sört egyaránt fogyasztottak, a körmöci polgárok számára pedig fontos kiegészítő jövedelemforrás volt a serfőzés. Az itteni serfőző műhelyekben, vagy braxatoriumokban a Pfennig-Bier nevű népszerű sört készítették, amelynek elnevezése valószínűleg megfizethető árára utalt. Azok a körmöciek, akiknek engedélyezték sör árusítását, borostyáncégér alatt kínálták az árpalevet fogyasztásra. A források szerint Újbányának is volt saját kezelésű serfőző háza és két kocsmája.

Sörfogyasztás és városi sörértékesítés Pozsonyban

Bár már a 14. század utolsó éveiből találunk adatot pozsonyi polgár által bonyolított komló-exportról, mégis a szakirodalmi megállapítások alapján arra következtethetünk, hogy az általános európai tendenciával egyező módon a késő középkori bortermelés fellendülésével a sör előállítása Pozsonyban is visszaszorult. A sörfogyasztás a 15. századtól már rendszeresnek mondható, azonban ekkor még döntően külföldről (főként Csehországból) kellett az italt behozni. Pozsony gyakran fizetett sörrel a tanács által alkalmazott munkásoknak és zsoldosoknak. Az ital egy részét helyben állították elő, jelentős részben viszont külföldi, főleg cseh- és morvaországi importból származott. A ferences kolostor tornyából hangzott el a hajnali harangszó, amelyre a leitgeberek (borkimérők)

megkezdhatték munkájukat, s itt kondult meg az esti sörharang, amelyre a kocsmákat be kellett zárni.

A magyarországi németajkú polgárság sörfogyasztására vonatkozóan a 16. századból igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Jelen tanulmány keretében a pozsonyi számadáskönyvek felhasználható információit szeretném ismertetni. Pozsony helyzete és funkciója a Mohács utáni időszakban több szempontból is összetett volt. Továbbra is funkcionált regionális centrumként, sőt átmenetileg jelentősen megnövekedett gazdasági ereje, illetve rövid időn belül országos jelentőségű közigazgatási és politikai központi szerepre is szert tett. A városvidék viszonylatban kialakult központiságából adódóan Pozsonyba összpontosult a kézműipar és a kereskedelem. Ugyanakkor a környező vidék a városi iparnak felvevőpiacot jelentett, a városi népesség ellátása szempontjából pedig fontos élelmiszer-beszerezési lehetőséget, illetve demográfiai szempontból utánpótlási bázist biztosított.

A mohácsi csatavesztés és a királyi udvarnak Budáról történt menekülése után a térségnek rendkívüli mértékben megnőtt a jelentősége. Nagy szerepet játszott ebben az Örökös Tartományok közelsége, hiszen a Habsburg fennhatóság alatti országrész csak innen kaphatott segítséget. Az ezt követő időszakban Pozsony térsége kiindulási- és utánpótlási bázisa volt a Habsburgok seregeinek. Nemcsak a katonaság, hanem Ferdinándnak az országba utazó diplomatái és tanácsosai számára is fontos állomásként funkcionált a város. Szapolyai képviselőivel 1533-ban itt kezdődtek a béketárgyalások. Pozsony tehát regionális központból néhány év leforgása alatt országos politikai centrummá vált. Általában a város volt a Ferdinánd által összehívott országgyűlések helyszíne is. Az 1535. évi diétán pedig formálisan is elismerték Pozsonynak az ország életében betöltött jelentőségének növekedését. Az ekkor meghozott törvények értelmében ugyanis Pozsony lett a Habsburg-királyok uralta országrész közigazgatási székhelye.

A nagy horderejű változások jelentősen kihatottak a város gazdasági életére is, többek között a fogyasztási viszonyokra, és ezen keresztül természetesen az árak alakulására. A Pozsonyba helyezett hivatalnoki gárda, a közelben állomásozó katonaság és a felélénkült kereskedelmi forgalom mind ebbe az irányba fejtette ki hatását. A klasszikus rezidenciális városoknál általánosságban ki lehet mutatni, hogy a nagy létszámú hivatalnoki kar fogyasztása – közvetlenül vagy áttételesen – döntően a kézműves/gazdapolgár középréteg életszínvonalára hatott, de érintette még a városi társadalom legalsó rétegének (pl. a koldusoknak) az életkörülményeit is.

Jelen tanulmány nem törekszik egy, a teljes említett időszakot felölelő, minden költségvetési évre kiterjedő átfogó adatsor összeállítására. Egy ilyen nagy ívű elemzés szétfeszítené a tanulmány kereteit, és inkább abban az esetben lenne célravezető, ha más – hasonló méretű – városok számadáskönyveit is tudnánk vizsgálni a jövőben. Ehelyett két év adatait fogom összevetni a kérdéses időszakból. A két adatsor az 1528–1529. évi, illetve az 1540–1541. évi költségvetési évből származik.

A sörből befolyt bevételeknek a teljes városi költségvetésen belüli elhelyezéséhez röviden át kell tekintenünk, hogy a városi tanácsnak milyen bevételi források álltak rendelkezésére a század első felében. A kamarai számadáskönyvek tanúsága szerint a város a vizsgált korszakban megnövekedett kiadások fedezésére jelentős mértékben növelte bevételeit. A költségek ellentételezésére a kincstártól bérelt regálék, vámok, révek, illetékek, a saját szükségletre kivetett háziadó (domestica), valamint a belső kezelésben, vagy árenda útján értékesített ingatlanok (pl. fürdők) jövedelmei szolgáltak. További bevételként említhető még a bormérés (educillatio), a sör- és pálinkafőzés, a vadászati és halászati jog, a sómonopólium, a legelődíj és a faeladás, illetve a vásárvám. Az Újváros határán lévő ún. Búza-piacon állt a városi mérőház.

Korszakunkban különleges helyzetet jelentettek az itt megtartott országgyűlések is, amelyek a kiadások mellett bevételt is hoztak a polgároknak. Ugyanakkor a városban megemelkedtek az árak, ami legnagyobb részben az itt állomásozó katonaságnak, illetve a városban dolgozó hivatali és diplomáciai személyzetnek volt köszönhető. Habsburg Miksa 1563. évi koronázási ünnepségének idejére a tanácsnak már maximálnia kellett az élelmiszer- és takarmányárakat.

A város korabeli bevételei hat nagy csoportra oszthatók:

- a polároktól beszedett adó;
- az ingatlanokból nyert bevételek;
- hídpénz;
- a polgárjog elnyeréséért lefizetett illeték;
- a különböző közszükségleti cikkek, főleg mezőgazdasági termékek értékesítéséből származó haszon;
- végül egyéb eseti bevételek.

A legjelentősebbek az adóbevételek voltak, 1528–1529-ben 990 fontdénárt, 1540–1541-ben 1811 fontdénárt könyveltek el ily módon. A hídpénz 223, illetve 284 fontdénárt tett ki az ingatlanokból 117, ill. 58 fontdénár folyt be, a polgárjogért fizetett összegek elhanyagolhatók voltak.

A mezőgazdasági termények közül a bor értékesítéséből származott a legnagyobb haszna a városnak. Ez a bevétel a '20-as évek végén még csak 104 fontdénárt tett ki, a '40-es évek elejére az ebből származó összeg már majdnem meg-négyszereződött (közel 380 fontdénárra rúgott). A sörfőzésből- és/vagy kimérésből származó bevétel Biergeldként (betűhú formában Pírgelt kifejezéssel), azaz sörpénzként szerepel a számadásokban. A forrás szűkszavú közléséből sajnos nem világos, hogy a sörpénz pontosan milyen módon folyt be a városi kasszába. Tudjuk, hogy a Schustergasse egyik házában, az ún. Zöltszobában (Gruenstubl) mérték a város borait, egy 1532. évi számadási feljegyzés szerint az épületrész már kocsmául és étkezőhelyül szolgált. A kamarai számadáskönyv nem említi, hogy a sörpénz esetleg itteni sörértékesítésből származott volna.

Mindazonáltal a sörpénzről szóló rövid bejegyzésekben több tényezőt is vizsgálhatunk. A sörpénznek a borkimérés bevételeihez viszonyított aránya egyértelműen alátámasztja azt a korábbi megállapítást, miszerint a sör a 16. században a bor piaci pozíciójára még nem jelentett számottevő veszélyt. Az 1528–1529. költségvetési évben 23 fontot és 1 schillinget jegyeztek be sörpénzként, míg 1540–1541-ben még ennél is kevesebb, 14 fontdénár folyt be ily módon, amely tehát a bormérés közel 400 fontdénáros összegéhez képest valóban elenyészőnek mondható. Az első vizsgált évben a kamarás *eingenomen chamberer von hern Burgermeister gewin an siben halb khauf pir* [azaz Bier – TRA] mondattal jelölte az egyik tételt. A bejegyzés *gewin* szava utal arra, hogy az elemzett összegek nagy valószínűséggel közvetlen módon söreladásból származó pénzt jelöltek, s nem a magánszemélyek által bonyolított forgalmi adót. A város tehát maga is mért sört.

A bevételek mögött álló mennyiségi tételekre az 1540–1541. évi adatsor világít rá. Ebben a kamarás megjegyzi, hogy egy pint sör nyolc dénárba került (*die pint ausgeben per 8 d*). Ezt alapul véve valószínűsíthető, hogy 1540–1541-ben 420 pint sört értékesített a város. Egy pint a ma használatos mértékegységrendszerre átszámítva nagyjából 1,7–2,54 liter közötti értéknek felel meg, azaz az 1540-ben a város által értékesített mennyiséget mintegy 840–850 literre becsülhetjük. Amennyiben az 1542–1543. évi adójegyzék alapján Pozsony lakosságát ekkoriban 5200–5300 főre becsüljük, úgy a fenti sörmennyiség igen alacsonynak mondható, még ha feltételezzük is, hogy a város saját kezelésében lévő kiméréseken kívül még számos magánkézben lévő kimérések is voltak a városban, ahol sört árultak.

A sörpénz történeti szempontból is vizsgálhatjuk. Az első évből sajnos nincs adatunk a sör áráról. A számadáskönyv közli viszont az 1528. évi borárakat, így arról értesülünk, hogy 10–12 fontdénárba került egy pint újbor, de ritkán előfordult, hogy nyolc dénárért is adták pintjét. 1540–1541-ben már csak 6–8 fontdénár között mozgott egy pint bor ára, tehát – bár szűk adatbázissal dolgozhatunk – árcsökkenés mutatható ki a két vizsgált év között. Amint azt korábban említettük, a sör áráról csak 1541-ben közölnek adatot. Figyelemreméltó viszont, hogy a megadott pintenkénti nyolc dénár szerint ebben az évben a sör ára egy szinten mozgott a boréval. Továbbá a város jelentősen növekedésének köszönhetően beindult drágulási folyamat ebben az időszakban a bor és a sör árán még nem érzékelhető.

A mennyiség és az árak mellett a pozsonyi forrásban találunk utalást a sör fajtájára is. A második kiragadott év bejegyzésében szerepel, hogy *schweinitzer* elnevezésű sört adtak el a kamarás alkalmazottai. A forrásból sajnos semmilyen közelebbi minőségi információt nem tudunk meg erről a sörfajtáról. Egy 18. századi német pincemesteri útmutató szerint, ha egy fuder sörhöz egy negyed-rész, illetve annál több söt keverünk, akkor jön létre a *schweinitzer*. Annyi bizonyos, hogy a 15–16. században osztrák területeken a regensburgi, iglauri (ma:

Jihlava, Cseh Köztársaság) és freistadi sör mellett a schweinitzi is nagy népszerűségnek örvendett.

Összevetés más városok áraival

Regionális ártörténeti összehasonlításra is van lehetőségünk, ehhez a soproni árlistákat hívhatjuk segítségül. Sopronban 1518–1520 között tíz dénárba került egy pint sör, 1548-ban pedig nyolcra. Összevetve tehát a két város forrásaiból nyert információkat, leszűrhető, hogy a pozsonyi és a soproni árak a '40-es években azonos szinten lehettek. Az 1560-as évektől drágulás regisztrálható a térségben. Az évtized első évében egy pint sör Sopronban már 14 dénárba került. Az elemezhető információk alapján úgy tűnik, hogy a következő szűk húsz évben ez az árszint – kis ingadozásokkal – stabilizálódott. Egy 1588. évi adat szerint 12 dénárt kóstált egy pint sör. A századforduló idején újabb drágulás következett be. A század utolsó éveiben már előfordult, hogy elérte a húsz dénárt is a sör ára, 1602-ben pedig 19,93 dénárt kellett fizetni az árpa levéért.

Végül a bor- és a sörfogyasztás arányaihoz összevetésképpen vizsgáljuk meg a 17. századi debreceni számadáskönyvek idevonatkozó információit. A debreceni adatsorok abban is segítségünkre lehetnek, hogy – ha töredékinformációként is, de – betekintést engednek a későbbi viszonyokba. Az 1676–1683 közötti években Debrecen városának több mint 130 000 forint haszna volt bormérésből, ehhez képest a „sörhaszon” meglepően alacsony összeget tett ki, mindössze 3794 forintra rúgott. Bár ilyen szűk metszetből veszélyes lenne messzemenő következtetéseket levonni, mindazonáltal ezek az adatok nem igazolják a bevezetőben vázolt elméleti konstrukciókat, miszerint a 17. század folyamán a sör egyre inkább visszaszorította volna a borfogyasztást a közép-európai régiókban, és a bor- illetve a sörfogyasztás közötti kultúrtörténeti választóvonal közép-európában, konkrétan a Kárpát-Medencében is egyre inkább a sör javára módosult volna.

Összegzésként az elemzett számadáskönyvi adatok alapján kijelenthető, hogy a sör a 16–17. században a vizsgált városokban még nem jelentett számottevő konkurenciát a bor számára, viszont a fennmaradt adatokból az is megállapítható, hogy ha kis súllyal is, de egyértelműen jelen volt a polgárság fogyasztási struktúrájában, az árstruktúrában pedig a boreladás hasonló mutatóival megegyező szinten mozgott.